

SEKSUELE GRENSCONFLICTEN IN FIN DE SIÈCLE WENEN. RICHARD VON KRAFFT-EBINGS PSYCHOPATHIA SEXUALIS EN HET GEVAL OTTO WEININGER

Harry Oosterhuis

In zijn autobiografische *Die Welt von Gestern* signaleert de Weense schrijver Stefan Zweig in fin de siècle Wenen een opmerkelijke parallel tussen de vigerende seksuele moraal en het bloeiende artistieke klimaat. Beide waren volgens hem symptomatisch voor de onwaarachtigheid en het gebrek aan realiteitszin die de gehele burgerlijke Weense cultuur kenmerkten. Waar de monomane aandacht voor kunst en het estheticisme het zicht belemmerden op de sociale en politieke veranderingen die de ogenschijnlijk stabiele Habsburgse monarchie en burgerlijke orde ondermijnden, daar versluisden hypocrisie en dubbele moraal de harde waarheid omtrent seksualiteit. Terwijl naar buiten toe de goede zeden nauwgezet werden gehandhaafd, was achter de coulissen van alles mogelijk, voor mannen althans. Niet alleen was Wenen, naast Parijs en Boedapest, een belangrijk centrum voor de productie van pornografie, ook was de prostitutie, ondanks een officieel verbod, wijd verbreid en werd deze gereguleerd door middel van politie-registratie en verplicht medisch onderzoek op de welig tierende geslachtsziekten. Terwijl de seksualiteit van vrouwen uit de burgerij werd ontkend en zij hun maagdelijkheid voor het - vaak gearrangeerde - huwelijk dienden te bewaren, konden mannen in klassenoverschrijdend seksueel verkeer, in bordelen en bij maîtresse aan hun gerief komen, zonder dat daar andere dan financiële verplichtingen tegenover stonden. De in acht te nemen discretie stond op gespannen voet met de door een sensatiebeluste pers breed uitgemeten schandalen en zedelijkheidsprocessen. De mengeling van preutsheid en nieuwsgierigheid, van verhulling en onthulling lag in het verlengde van de voortdurende confrontatie tussen schijn en werkelijkheid in de Weense maatschappij. Juist in het spanningsveld tussen een rigide moraal en grensoverschrijding, aldus Zweig, ontstond een geërotiseerd klimaat, waarin de verhitte fantasie de zinnen voortdurend op een onnatuurlijke en ongezonde manier prikkelde.¹

¹ Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers* (Stockholm, 1944), 87-114; cf. William Johnston, *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History, 1848-1938* (Berkeley, 1972), 118-119; Allan Janik en Stephen Toulmin, *Het Wenen van Wittgenstein* (Meppel, 1976), 46, 61; Sander Gilman, 'Male Stereotypes of Female Sexuality in Fin-de-Siècle Vienna', in Sander Gilman, *Difference and Pathology. Stereotypes of Sexuality, Race and Madness* (Ithaca, 1985), 39-58; Robert Pynsent, *Decadence and Innovation. Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century* (Londen, 1989), 188-189; Franz X. Eder, "'Diese Theorie ist sehr delikat.'" Zur Sexualisierung der Wiener Moderne', in *Die 'Wiener Moderne'. Beiträge des internationalen Symposiums in Kassel*, eds Jürgen Nautz en Richard Vahrenkamp (Wenen, Keulen, Weimar, 1993); Franz X. Eder, 'Erotisierendes Wissen. Zur Geschichte der 'Sexualisierung' im Wiener Fin de Siècle', in *Erotik, Versuch einer Annäherung. Ausstellungskatalog des Historischen Museums der Stadt Wien* (Wenen, 1990), 20-28; Karin Jusek, *Auf der Suche nach der Verlorenen. Die Prostitutionsdebatten im Wien der Jahrhundertwende* (Dissertatie Rijksuniversiteit

Zweigs diagnose maakt tot op zekere hoogte begrijpelijk waarom de verwoording en verbeelding van seksualiteit in het Weense modernisme van grote betekenis was. Ook elders kregen seksuele thema's in het fin de siècle veel aandacht, maar Weense kunstenaars, filosofen en wetenschappers legden een bijzondere preoccupatie met seksualiteit aan de dag.² Het vernieuwingselan waarmee jonge, uit de burgerij afkomstige Weense kunstenaars en intellectuelen zich tegen de wereld van hun vaders afzetten, richtte zich niet zozeer tegen de heersende sociale en politieke verhoudingen als wel tegen de burgerlijke waarden en leefstijl.³ Voor de schrijvers van de literaire beweging *Jung Wien*, zoals Hugo von Hofmannsthal en Arthur Schnitzler, en de beeldend kunstenaars van zowel de *Sezession* onder leiding van Gustav Klimt als het expressionisme, met name Oskar Kokoschka en Egon Schiele, was seksualiteit een tot de verbeelding sprekend thema waarmee de zekerheden van de burgerlijke maatschappij konden worden ontmaskerd als verhullende façades en lege conventies. Tegenover de valse schijn van de op uiterlijk conformisme gebaseerde burgerlijke cultuur pretenteerden zij de ware, maar verdrongen en onzichtbare natuur van de mens bloot te leggen. Geïnspireerd door de filosofieën van Arthur Schopenhauer en Friedrich Nietzsche, de herontdekking van de archaïsche, dionysische Griekse cultuur en de toenmalige psychiatrie, bracht de jongere generatie naar voren dat de diepere waarheid omtrent de mens in het chaotische drift- en gevoelsleven te vinden was. Daarmee stelde ze de verlichte waarden van de liberale burgerij ter discussie: het geloof in redelijkheid, natuurbeheersing, sociale harmonie en economische, wetenschappelijke en technische vooruitgang. Met name de vrouwelijke seksualiteit werd geassocieerd met het ware leven dat zich niet door de grenzen van starre rationele kennis liet inperken en dat een maatschappelijke regeneratie mogelijk zou maken.

Niet alleen in de modernistische kunst, ook in de cultuurkritiek en wetenschap was seksualiteit een belangrijk thema. De scherpzinnige cultuurcriticus Karl Kraus, redacteur van *Der Fackel*, richtte zijn pijlen op de burgerlijke hypocrisie, de dubbele moraal en de juridische en medische bemoeienis met seksualiteit.⁴ De wetenschappelijke aandacht voor seksualiteit werd in de hand gewerkt door een op het eerste gezicht paradoxale combinatie van het positivistische wetenschappelijk klimaat en de populariteit van neoromantische levensfilosofieën.⁵ Wenen was aan

Groningen, 1992).

² Elaine Showalter, *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de Siècle* (Londen, 1991).

³ Pynsent, *Decadence and Innovation*, 148, 153, 164; cf. George Mosse, 'Fin-de-siècle. Challenge and Response', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 4 (1991): 574, 578.

⁴ Karl Kraus, *Sittlichkeit und Kriminalität* (München, 1970, 1908¹); cf. Nike Wagner, *Geist und Geschlecht. Karl Kraus und die Erotik der Wiener Moderne* (Frankfurt am Main, 1987).

⁵ David Luft, 'Science and irrationalism in Freud's Vienna', *Modern Austrian literature* 23/2 (1990): 89-97; William McGrath, *Dionysian Art and Populist Politics in Austria* (New Haven, 1974).

het eind van de negentiende eeuw met medici als Carl von Rokitansky, Ernst Brücke, Theodor Billroth, Theodor Meynert en Richard von Krafft-Ebing een van de toonaangevende centra van de moderne natuurwetenschappelijke geneeskunde en psychiatrie.⁶ Tegelijkertijd genoten de filosofieën van Schopenhauer en Nietzsche, Johann Jakob Bachofens schildering van het matriarchaat alsmede de wereldbeschouwing van Richard Wagner een grote aanhang onder Weense intellectuelen. De nadruk lag op het subjectieve gevoelsleven, de lichamelijke impulsen en het onbewuste als bepalende drijfveren in de mens. De combinatie van deze twee intellectuele oriëntaties is bij uitstek te vinden in de psychiatrie. Het is dan ook niet toevallig dat seksualiteit, al voordat Sigmund Freud zijn psychoanalyse ontwikkelde, een belangrijk onderwerp in de psychiatrie werd en dat veel kunstenaars zich door deze nieuwe medische specialisatie lieten inspireren. Hermann Bahr, de aartsvader van het Weense modernisme, betitelde de nieuwe kunst als 'zenuwkunst' en de Weense fin de siècle cultuur is behalve als 'Gefühlskultur' ook wel gekarakteriseerd als 'Nervenkultur'.⁷ In zowel kunst als psychiatrie kwamen de zenuwen, de verbindingsschakel tussen de externe, fysieke werkelijkheid en het subjectieve innerlijk, een bijzondere betekenis toe.

De voor het Weense culturele klimaat typerende gerichtheid op het innerlijk is niet los te zien van de crisis van het liberalisme. Overal in Europa kwam het klassieke liberalisme aan het eind van de negentiende eeuw onder druk te staan, maar zijn echec was in Oostenrijk groter dan elders. Liberale hervormingen stuitten op steeds meer verzet en de liberale dominantie werd betwist door christelijk-sociale, socialistische, nationalistische en antisemitische massabewegingen. De jongere generatie van kunstenaars en intellectuelen, die waren opgevoed in de sfeer van het burgerlijk liberalisme, keerde zich af van zijn optimistische, op verlichte waarden geënte wereldbeeld. Het gevoel van vervreemding en onmacht leidde ertoe dat nieuwe zekerheden in de kunst, de gevoelswereld en de cultivering van het individuele zelf werden gezocht. Esthetisering en psychologisering waren twee kanten van dezelfde medaille: kunst en introspectie dienden als toevluchtsoord voor de onaangename politieke en maatschappelijke werkelijkheid.⁸ Volgens Johnston gaat het hier om een variant van de typisch Oostenrijkse mentaliteit die hij met de term 'therapeutisch nihilisme' omschrijft: evenmin als in de Weense medische school inzicht in de fysiologische oorzaken van ziekte direct leidde tot succesvolle therapieën, ging nauwgezette analyse van maatschappelijke kwalen vergezeld van hervormingsgezindheid.⁹

⁶ Erna Lesky, *Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert* (Graz, Keulen, 1965).

⁷ Carl Schorske, *Wenen in het fin de siècle. De crisis van het liberalisme en het ontstaan van de moderne kunst* (Amsterdam, 1992), 28; Luft, 'Science and irrationalism', 95; cf. Michael Worbs, *Nervenkunst. Literatur und Psychoanalyse im Wien der Jahrhundertwende* (Frankfurt am Main, 1983).

⁸ Schorske, *Wenen in het fin de siècle*, 30-31; cf. Janik en Toulmin, *Het Wenen van Wittgenstein*, 48; Pynsent, *Decadence and Innovation*, 120, 144.

⁹ Johnston, *The Austrian Mind*.

Het antiburgerlijke ethos van de modernistische kunstenaars en intellectuelen zou de indruk kunnen wekken dat zij een bevrijding van de driften voorstonden, maar in feite was de artistieke, wetenschappelijke en filosofische thematisering van seksualiteit, mannelijkheid en vrouwelijkheid ambigu. Ook hier deed het therapeutisch nihilisme zich gelden. De gerichtheid op het innerlijk droeg weinig bij tot een verlossing van de verstikkende burgerlijke moraal; wel werd seksualiteit onderwerp van eindeloze psychologische reflectie en als zodanig was zij uitermate problematisch. De ambivalentie komt met name tot uiting in een bijzondere spanning tussen grensafbakening en grensoverschrijding. Seksualiteit werd ingezet om de grenzen tussen normaal en abnormaal, gezond en ziek, mannelijk en vrouwelijk, zuiver en onzuiver zowel af te bakenen als te ondermijnen. Ik zal in dit verband terugkomen op de modernistische kunst en de reactie daarop in de vorm van een sterke hang naar zuiverheid, maar ik illustreer deze twee tendensen hoofdzakelijk aan de hand van de vooraanstaande Duits-Oostenrijkse psychiater Richard von Krafft-Ebing (1840-1902), auteur van *Psychopathia sexualis* (1886), en de zeer omstreden filosoof Otto Weininger (1880-1903), die in 1903 *Geschlecht und Charakter* publiceerde.¹⁰ Zij oefenden rond de eeuwwisseling grote invloed uit op het denken over sekse en seksualiteit. Hoewel zeer verschillend van karakter, worden beide werken gekenmerkt door enerzijds een welhaast manische drang tot classificatie en anderzijds een voortdurende, sluipende ondermijning van de poging tot rigide ordening.

De faam van Krafft-Ebing is in de twintigste eeuw overvleugeld door Freud, maar in zijn tijd behoorde deze in Wenen werkzame psychiater wereldwijd tot de toonaangevende deskundigen op het gebied van de seksuele pathologie. Zijn *Psychopathia sexualis* was een van de eerste systematische classificaties van perversies. Het werk, dat tussen 1886 en 1912 veertien drukken beleefde en in zeven talen werd vertaald, was rond de eeuwwisseling een van de meest gezaghebbende medische handboeken op het gebied van seksualiteit. *Psychopathia sexualis* had zijn succes niet alleen aan wetenschappelijke, maar evenzeer aan pornografische kwaliteiten te danken. Hoewel het uitdrukkelijk was bedoeld voor artsen en juristen en Krafft-Ebing de pikantste passages in het Latijn vertaalde, moeten heel wat leken het boek hebben aangeschaft vanwege de talrijke gedetailleerde en weinig verhullende ziektegeschiedenissen en autobiografieën die erin waren opgenomen. Het bevredigde niet alleen de nieuwsgierigheid van door seksualiteit gefascineerde lezers, degenen die in fantasie of in daadwerkelijk gedrag deden wat in het boek uitvoerig werd beschreven, konden herkenning en bevestiging vinden.

Aan de hand van een zich over de jaren gestaag uitbreidende casuïstiek beschreef, benoemde en classificeerde Krafft-Ebing, evenals andere vooraanstaande psychiaters in zijn tijd, systematisch de meest uiteenlopende afwijkingen van het geslachtsleven. Zijn taxonomie, die rond 1890 zijn definitieve

¹⁰ Beide boeken zijn recentelijk door Matthes und Seitz herdrukt, *Geschlecht und Charakter* in 1980 en *Psychopathia sexualis* in 1984. In 1984 gaf de Arbeiderspers een Nederlandse vertaling van Weiningers boek uit.

vorm kreeg, werd uiteindelijk toonaangevend. Alle niet op de voortplanting gerichte vormen van seksualiteit golden als perversies. Vanaf zijn eerste publikatie op het terrein van de seksuele psychopathologie in 1877 kreeg vooral de 'conträre Sexualempfindung' (inversie, waaronder homoseksualiteit¹¹) veel aandacht, maar rond 1890 vond met de introductie van fetisjisme, sadisme en masochisme een belangrijke uitbreiding van zijn taxonomie plaats.¹² Behalve deze elementaire perversies, die Krafft-Ebing weer in tal van subgroepen onderverdeelde, passeren in zijn werk tal van andere aberraties de revue, zoals lustmoord, antropofagie (kannibalisme), necrofilie, satyriasis, nymphomanie, exhibitionisme, voyeurisme, bestialiteit, pederastie, pedofilie, gerontofilie en scatologie.

In het traditionele christelijke en juridische interpretatiekader golden niet op de voortplanting gerichte seksuele gedragingen als immorele wilshandelingen. De verschuiving van zondig en misdadig gedrag naar ziekelijke geaardheid was kenmerkend voor de medisch-psychiatrische bemoeienis met afwijkende seksualiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw. Krafft-Ebings belangstelling voor seksuele afwijkingen hing nauw samen met zijn activiteiten op het gebied van de forensische psychiatrie. De in het strafrecht veronderstelde wilsvrijheid van de mens kon door psychische stoornissen beperkt worden, zo betoogde Krafft-Ebing, die zowel in Oostenrijk als Duitsland regelmatig als getuige-deskundige in strafprocessen optrad. Volgens hem was psychiatrische expertise bij uitstek van belang voor de beoordeling van zedelijkheidsdelicten omdat daaraan vaak een pathologische constitutie ten grondslag lag. Volgens het natuurwetenschappelijke model dat de toon aangaf in de toenmalige psychiatrie waren seksuele perversies evenals geestesstoornissen in het algemeen terug te voeren op een fysiologische aantasting van hersenen en zenuwen. Weliswaar erkende Krafft-Ebing dat perversies door verleiding, verkeerde gewoonten of slechte voorbeelden aangeleerd konden zijn, maar erfelijk belasting vormde volgens hem de hoofdoorzaak. Hij was in het Duitse taalgebied een van de belangrijkste aanhangers van de degeneratieleer van de invloedrijke Franse medicus Benedict Auguste Morel (1809-1873) die beweerde dat lichamelijke en geestelijke afwijkingen overerfelijk waren en van generatie op generatie steeds verder ontaardden. Het hectische moderne leven zou het zenuwstelsel te zwaar belasten en aldus verworven aandoeningen konden aan het nageslacht worden doorgegeven.

Ondanks Krafft-Ebings neurofysiologische verklaring van stoornissen in termen van erfelijke belasting en degeneratie was deze natuurwetenschappelijke benadering nagenoeg niet relevant voor zijn definitie en analyse van perversie.

¹¹ Seksuele voorkeur voor het eigen geslacht was volgens Krafft-Ebing een afgeleide van een 'omgekeerde' geslachtsidentiteit. Met andere woorden, homoseksuele mannen werden aangetrokken tot andere mannen omdat hun 'geslachtsgevoel' vrouwelijk zou zijn.

¹² Richard von Krafft-Ebing, 'Ueber gewisse Anomalien des Geschlechtstrieb und die klinisch-forensische Verwerthung derselben als eines wahrscheinlich functionellen Degenerationszeichens des centralen Nervensystems', *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten* 7 (1877): 291-312; Richard von Krafft-Ebing, *Neue Forschungen auf dem Gebiete der Psychopathia sexualis. Eine medicinisch-psychologische Studie* (Stuttgart, 1890).

Hoewel hij schedels mat en regelmatig melding maakte van lichamelijk en hersenanatomisch onderzoek, kregen de fysiologische aspecten van seksualiteit relatief weinig aandacht in zijn werk. In feite beschouwde hij perversie hoofdzakelijk als psychologisch fenomeen: weliswaar was de werking van de geslachtsdrift fysiologisch te onderzoeken als een samenspel van het zenuwstelsel en hersen- en geslachtsorganen, maar het seksuele verlangen op zich situeerde hij niet zozeer in het lichaam als wel in de persoonlijkheid. In zijn casuïstiek ging het om wat zijn patiënten hem vertelden over hun beleving, hun gevoelsleven, innerlijke drijfveren, voorstellingen, herinneringen, fantasieën en dromen.

Aanvankelijk baseerde Krafft-Ebing zijn taxonomie en ziekteleer op een klein aantal, min of meer extreme voorbeelden die meestal waren ontleend aan de bestaande forensische en medische literatuur. Zijn eigen observaties betroffen in het begin vooral zedendelinquenten met wie hij als getuige-deskundige in contact kwam, en patiënten die in een krankzinnigeninrichting of kliniek waren opgenomen. De eerste gevalsbeschrijvingen waren vrij beknopt: wetenschappelijke distantie en medische terminologie overheersten, maar later namen ze in omvang toe en veranderden ze van karakter. Dit hing samen met verschuivingen in de institutionele context van zijn psychiatrie - van krankzinnigeninrichting naar universiteit en particuliere praktijk - en daarmee ook van zijn clientèle - van de lagere klassen naar de gegoede burgerij en adel. In toenemende mate kwamen de patiënten zelf aan het woord; veel ziektegeschiedenissen bevatten fragmenten uit de brieven die ze aan Krafft-Ebing hadden gestuurd en sommige bestonden zelfs geheel uit autobiografische zelfbekenissen. Weliswaar sprak Krafft-Ebing regelmatig zijn afschuw uit over de perversies waar hij in de vakliteratuur, in de rechtszaal en in zijn spreekkamer mee te maken kreeg, maar dit nam niet weg dat de betrokkenen alle gelegenheid kregen hun opvattingen voor het voetlicht te brengen. Krafft-Ebing achtte het perspectief van de betrokkenen waardevol om tot wetenschappelijk inzicht te komen. Zo veranderden zijn opvattingen over homoseksualiteit onder invloed van zijn patiënten en informanten, door hem aangeduid als 'stiefkinderen der natuur'. Aanvankelijk noemde hij homoseksualiteit een degeneratieverschijnsel dat de beschaving ondermijnde, maar in de jaren negentig beschouwde hij deze perversie als een betreuenswaardige, maar onschuldige speling van de natuur en pleitte hij voor hervorming van de Oostenrijkse en Duitse zedelijkheidswetgeving die 'tegennatuurlijke ontucht' strafbaar stelde.¹³

Door de betrokkenen zelf aan het woord te laten, maakte Krafft-Ebing duidelijk dat zij op zijn begrip konden rekenen. Dit moet grote indruk op hen hebben gemaakt en velen hebben gestimuleerd hem te benaderen. De brieven en autobiografieën die Krafft-Ebing ontving, waren over het algemeen afkomstig van hoogopgeleide, economisch onafhankelijke en kosmopolitisch ingestelde mannen, die zich voor het merendeel uit eigen beweging en vaak nadat ze kennis hadden genomen van zijn werk, tot hem wendden. Naast studenten geneeskunde en artsen ging het voornamelijk om bemiddelde zakenlieden, ambtenaren, aristocraten,

¹³ Richard von Krafft-Ebing, 'Neue Studien auf dem Gebiete der Homosexualität', *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* 3 (1901): 1-36.

intellectuelen, schrijvers en kunstenaars. Deze volgens Krafft-Ebing 'hoogstaande' en 'fijngevoelige' mensen toonden hun belezenheid door voortdurend naar literatuur, filosofie en medische theorieën te verwijzen. Nauwgezette classificatie, diagnose en psychologische analyse waren niet alleen aan Krafft-Ebing voorbehouden, ook vele van zijn patiënten en informanten gaven blijk van een sterke aandrang om de waarheid over zichzelf te achterhalen en uit te spreken. Veel zelfbekenissen waren gebaseerd op consciëntieuze zelfanalyse, waarbij sommigen dezelfde zucht tot classificatie aan de dag legden als Krafft-Ebing. 'Meine sonderbarste Zwangsvorstellung ist vielleicht der Trieb, die logische Operation der Division ohne Veranlassung und Zweck vorzunehmen', zo schreef een masochist in zijn uitgebreide levensverhaal.

Dann bemühe ich mich, eine beliebige Reihe von Dingen, ... in ein übersichtliches System zu bringen, mittelst möglichst klarer Eintheilungsgründe und gleichzeitig in möglichst symmetrischem Aufbau der Gruppen. Ja, diese Sucht hat sich einmal den Vorstellungskreis meiner sexuellen Phantasien zum Object genommen, und ich habe mich wochenlang abgemüht, alle erdenklichen Misshandlungen und Demüthigungen, die ein Mann von seinem Weibe erleiden könnte, in schön gegliederte Gruppen einzureihen, in formal vollendete Klassen und Unterklassen zu ordnen, die mit römischen und arabischen Ziffern, mit grossen und kleinen Buchstaben bezeichnet wurden.¹⁴

Psychopathia sexualis gaf een krachtige aanzet tot seksuele bewustwording, zelfkennis en identiteitsvorming, maar deze waren verre van eenduidig. Enerzijds had de autobiografische bekentenis vaak een louterende werking en versterkten de gevalsbeschrijvingen het zelfbewustzijn: veel patiënten en informanten gaven blijk van opluchting omdat ze in het boek herkenning vonden. Anderzijds bevestigde het werk dat ze niet normaal waren en dit pijnlijke besef leidde vaak tot eindeloze en scrupuleuze zelfbespiegelingen die de onoverbrugbare kloof tussen persoonlijk verlangen en maatschappelijke rol en tussen fantasie en werkelijkheid alleen maar versterkten. Hoewel sommigen blijk gaven van het inzicht dat het in wezen niet hun geaardheid was die hen ongelukkig maakte, maar veeleer de heersende christelijk-burgerlijke moraal, bood hun voortdurende zelfanalyse geen uitweg uit de onzekerheid en verscheurdheid waaronder ze gebukt gingen. Ze werden heen en weer geslingerd tussen maatschappelijke afwijzing en de overtuiging dat hun verlangen, de kern van hun persoonlijkheid, zich niet liet verloochenen. De wispelturige seksuele neigingen waren moeilijk in eenduidige categorieën te vangen vanwege hun grensoverschrijdende karakter en ze boden geen vaste basis voor een stabiele, maatschappelijk gesanctioneerde identiteit.¹⁵

¹⁴ Krafft-Ebing, *Neue Forschungen*, 21.

¹⁵ Zo was een man, die Krafft-Ebing een uitgebreide autobiografie toestuurde, na lezing van *Psychopathia sexualis* en uitgebreid zelfonderzoek tot de pijnlijke conclusie gekomen dat hij was behept met 'ein durch Homosexualität kompliziertes Gemisch von Sadismus und Masochismus unter

Deze verscheurdheid werd in de hand gewerkt door de tweeslachtige teneur van Krafft-Ebings werk. Hij presenteerde niet alleen een serie min of meer bizarre seksuele voorkeuren en praktijken, maar hij liet ook zijn licht schijnen op de psychologische aspecten van seksualiteit in het algemeen. Als zodanig werd zijn benadering van seksualiteit gekenmerkt door dubbelzinnigheden en contradicties. In de hoofdstukken over de vier hoofdperversies kwam het onderscheid tussen normaal en abnormaal, dat hij aan het begin van zijn boek op basis van de christelijke voortplantingsnorm met aplomb poneerde, voortdurend ter discussie te staan. In de feitelijke beschrijving van seksuele activiteiten verscheen niet de voortplanting, maar genot, het orgasme als 'doel' van de wellust. Bovendien gaf de onophoudelijk classificerende Krafft-Ebing aan dat 'normale' seksualiteit raakvlakken met perversies vertoonde. Zo definieerde hij sadisme en masochisme als fundamentele psychoseksuele perversies omdat deze verschijnselen nauw zouden samenhangen met het wezen van mannelijke respectievelijk vrouwelijke seksualiteit. De eerste zou zich door veroveringszucht en agressie kenmerken en de laatste door onderwerping en passiviteit. Ook de grens tussen normale en fetisjistische seksualiteit was eerder diffuus dan absoluut. De individualisering van de liefde, het persoonsgebonden karakter van seksuele aantrekking en dus ook de monogamie berustten op de voorliefde voor bijzondere lichamelijke en psychische eigenschappen van de partner. In zijn beschouwingen over inversie relativeerde hij de scheiding tussen mannelijk en vrouwelijk: de diverse vormen van seksevermenging die hij onderscheidde - variërend van psychoseksuele hermafroditisme tot androgynie en gynandrie -, waren een belangrijke aanwijzing dat de mens vanuit fylo- en ontogenetisch oogpunt in wezen biseksueel was. Zowel in de evolutie als in de ontwikkeling van het embryo was sprake van een voortdurende interactie tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid. Homoseksuelen, 'niet recht Mann und nicht Weib', aldus Krafft-Ebing, waren 'Mischlinge'.¹⁶

In het werk van de liberaal en positivistisch ingestelde Krafft-Ebing was duidelijk een aanzet tot een bevestiging en acceptatie van seksuele variatie te lezen. De grenzen tussen enerzijds normale seksualiteit en anderzijds sadisme, masochisme, fetisjisme en inversie waren in feite niet zozeer kwalitatief en absoluut als wel kwantitatief en vloeiend van aard. Tegenover de vooroordelen van kerk, overheid en juridisch apparaat stelde hij het naar begrip neigende wetenschappelijk inzicht en in zekere zin ook een positieve waardering van seksualiteit. Hij achtte haar van grote betekenis voor het menselijke bestaan. De geslachtsdrift lag ten grondslag aan het samenleven en culturele verworvenheden als ethiek, esthetiek, godsdienst en kunst; instemmend citeerde Krafft-Ebing aan het begin van zijn *Psychopathia sexualis* een gedicht van Friedrich Schiller waarin deze liefde en honger de fundamentele menselijke driften noemde. Liefde zonder zinnelijkheid was voor hem

fetischistischen Begleiterscheinungen'. Richard von Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis. Mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung. Eine medizinisch-gerichtliche Studie für Ärzte und Juristen* (Stuttgart, 1912), 166.

¹⁶ Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis*, 329.

ondenkbaar; hoewel hij de voortplanting tot de maatstaf voor het onderscheid tussen normale en abnormale seksualiteit verhief, is er in zijn werk duidelijk sprake van een tendens waarbij liefde voortplanting als norm verving. Juist vanwege de positieve waardering van de relationele dimensie van seksualiteit kon hij homoseksualiteit als min of meer gelijkwaardig aan heteroseksualiteit gaan zien.

Aan de andere kant was er echter sprake van een pessimistische teneur in de vorm van een onoplosbare antithese tussen de rationele en morele culturele orde en het wispelturige en vaak zo bizarre driftleven. Al op de eerste bladzijden van de *Psychopathia sexualis* schilderde Krafft-Ebing onbeheerste wellust af als een moeras waarin de mens wegzonk, een gapende afgrond die eer, vermogen en gezondheid verslond, een vulkaanuitbarsting die alles wat de mens waardigheid verleende, verzengde. Indamming en verfijning van primitieve, agressieve en promiscue driften waren voorwaarde voor de ontwikkeling van de cultuur. De menselijke geschiedenis was in wezen een voortdurende strijd tussen zinnelijkheid en zedelijkheid. Evenals later in het werk van Freud kwam in dat van Krafft-Ebing een groot dilemma naar voren: enerzijds wordt de mens grotendeels gedreven door seksuele drijfveren en leidt de onderdrukking van het driftleven tot nerveuze klachten en psychische stoornissen, anderzijds kan de lust onmogelijk vrij worden gelaten want als een grensoverschrijdende kracht die het onderscheid tussen normaal en abnormaal voortdurend ondermijnt, vormt zij tegelijkertijd een grote bedreiging voor de cultuur. Krafft-Ebings bewering dat sadomasochisme de grondslag vormt voor de seksuele verhouding van man en vrouw was in het bijzonder verontrustend. De associatie met overweldiging, verkrachting, lustmoord en zelfs kannibalisme was gauw gelegd.¹⁷ Bovendien bleek uit zijn casuïstiek dat pathologische vormen van masochisme vooral onder mannen voorkwamen. Aangezien deze mannen in Krafft-Ebings gedachtengang de vrouwelijke rol op zich namen, was mannelijk masochisme een rudimentaire vorm van seksuele inversie. Sadisme bij de vrouw zou samenhangen met haar vermannelijking. De in die tijd wijd verbreide angstdroom van een hand over hand toenemende onderwerping van de man aan de vrouw kreeg hiermee ook in de *Psychopathia sexualis* gestalte.¹⁸

Hoewel Krafft-Ebing zich nauwelijks door de modernistische kunst liet beïnvloeden, waren er raakvlakken tussen zijn psychiatrie en de artistieke verbeelding van erotiek, niet alleen vanwege de aandacht voor androgynie, hermafroditisme, homoseksualiteit en andere perversies. Dobberend tussen oude, vertrouwde burgerlijke waarden en de verleidelijke lokroep van het gevoelsleven trachtten zowel Krafft-Ebings patiënten als de modernistische kunstenaars een nieuwe vorm voor het zelf te vinden. De Weense 'Gefühlkultur' riep echter meer problemen op dan zij oploste. De tweeslachtige houding ten aanzien van de veelvormige seksualiteit die Krafft-Ebings werk kenmerkt, is ook terug te vinden in de literatuur en schilderkunst

¹⁷ Krafft-Ebing, *Psychopathia sexualis*, 173.

¹⁸ Cf. Jan Aarts, 'Hyena's, panters en andere vrouwen', *Bzzlletin* 83 (1981): 29-36; Showalter, *Sexual Anarchy*.

van de Weense avant-garde. Hoewel deze met name de vrouwelijke seksualiteit aanvankelijk idealiseerde als tegenpool van de verstarde burgerlijke cultuur, toonden haar vertegenwoordigers zich rond de eeuwwisseling steeds gevoeliger voor de schaduwzijde van het diffuse driftleven.¹⁹ De schrijver en arts Arthur Schnitzler die als geen ander het milieu wist te beschrijven waarin de psychologische mens gestalte kreeg, stond net als zijn evenknie Freud ambivalent tegenover het instinctieve leven. Hij was ervan overtuigd dat het erkenning behoefde als beslissende invloed op de mens en kritiseerde daarom de heersende moraal, maar hij kwam uiteindelijk tot de slotsom dat bevrijding van seksualiteit geen oplossing bood voor de leegte van de burgerlijke conventies. Schnitzler schilderde seks zonder liefde af als mechanisch ritueel, als uitdrukking van genotzuchtig egoïsme en zelfs van wreedheid ten aanzien van de ander. Ook Gustav Klimt die eerder in zijn schilderkunst de vrouw verheerlijkte als een zinnelijk schepsel dat het volle, natuurlijke leven belichaamde, verbeeldde later de angst die de ontketende seksualiteit oproep. Voor Oskar Kokoschka en Egon Schiele betekende de ontdekking van de seksualiteit de tegelijk wellustige en kwellende bevestiging van de dierlijke natuur, die rauw door het laagje vernis van de beschaving heenbrak. Hugo von Hofmannsthal had getracht het apolitieke estheticisme te doorbreken en opnieuw de deur te openen naar betrokkenheid bij de maatschappij door de explosieve driften te kanaliseren in een politieke cultuur waarin naast rationele principes plaats was voor rituelen en emoties. De nationalistische en antisemitische massabewegingen die het liberalisme in het fin de siècle verdrongen, juist omdat de leiders de irrationele drijfveren van de massa op geraffineerde wijze wisten te bespelen, streefden echter niet naar een harmonieuze vereniging van uiteenlopende individuele en groepsbelangen, zoals Von Hofmannsthal had gehoopt, maar speelden groepen tegen elkaar uit of maakten hen tot buitenstaanders.

Erotiek behelsde niet alleen een harmonische eenwording met de onbedorven natuur en een heilzame overbrugging van mannelijk en vrouwelijk, maar riep ook associaties op met egoïsme, wreedheid, vernietiging en dood; de keerzijde van een grenzeloze vrouwelijke lust was de mannelijke angst voor impotentie en de niets ontziende, a-morele femme fatale, de verpersoonlijking van het kwaad. Seksualiteit bleek ook een anarchistische, demonische en grensoverschrijdende kracht die het vastomlijnde zelf ondermijnde en nauwelijks een goede basis voor een begrensde identiteit en stabiele sociale relaties kon bieden. Al eerder was gebleken dat de in het liberalisme veronderstelde harmonie tussen individu en maatschappij een illusie was. Zowel in Krafft-Ebings casuïstiek als in het werk van de modernistische kunstenaars werd nog eens onderstreept dat de kloof tussen de onpeilbare diepten van het ware zelf en de op de kunstmatige maatschappelijke orde gebaseerde sociale identiteit moeilijk te overbruggen was. Bovendien leidde de psychologische zoektocht naar nieuwe zekerheid in het authentieke zelf niet zozeer tot bevrijding dan wel tot allerlei onbehagen, tot tweestrijd, nervositeit, schuldgevoelens, eenzaamheid en isolement. Al gauw bleek dat de in het gevoelsleven gewortelde subjectiviteit op los zand gebouwd was en geen stabiele kern bezat.

¹⁹ Schorske, *Wenen in het fin de siècle*, 32-35, 39-41, 207, 210, 219, 236, 279, 288, 306.

Niet alleen in de kunst, maar ook in de positivistische wetenschap en de filosofie werd het gangbare idee van een van tijd en plaats onafhankelijk zelf als vaste basis voor een persoonlijk identiteit ondergraven. In de biomedische wetenschappen, de psychiatrie en de experimentele psychologie kwam naar voren dat de mens niet werd bepaald door een autonoom rationeel bewustzijn, maar een speelbal was van instincten, mechanische reflexen, erfelijke eigenschappen of toevallige invloeden vanuit de omgeving. Het ik was niet te redden, zo stelde de Weense fysicus en filosoof Ernst Mach, die in zijn kentheorie het onderscheid tussen werkelijkheid en waarneming problematiseerde en in *Die Analyse der Empfindungen* (1885) uiteenzette dat het bewustzijn uit niet meer bestond dan een opeenvolging van voortdurend veranderende losse indrukken, gewaarwordingen, sensaties en herinneringen. Het autonome zelf bleek een illusie, het was niet meer dan een, zoals Otto Weininger het omschreef, 'wachtkamer voor gevoelens'.²⁰ Ook Freud liet zien dat een vaste identiteit in psychologische zin geen gegeven was, maar slechts moeizaam verworven werd in een proces van conflictueuze identificaties.

Het moderne psychologische individualisme zoals dat gestalte kreeg in de Weense fin de siècle cultuur, riep zoveel onzekerheid en onbehagen op dat er gesproken kan worden van een identiteitscrisis, waarbij vooral de mannelijke identiteit in het geding was.²¹ De angst en afweer die deze identiteitscrisis onder sommige mannen opriep, leidde tot een omslag binnen het Weense modernisme, die de vorm aannam van een herwaardering van een duidelijk scheidingslijn tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid en, nauw daarmee verbonden, een veroordeling van het grensoverschrijdende drift- en gevoelsleven ten bate van morele zuiverheid. Deze omslag werd bij uitstek verwoord door Otto Weininger.

Otto Weininger, afkomstig uit een joods-burgerlijk milieu, legde tijdens zijn universitaire studie een zeer brede intellectuele belangstelling aan de dag. Hij volgde colleges in de natuurwetenschappen, de psychiatrie - onder anderen bij Krafft-Ebing -, psychologie en filosofie waarin hij afstudeerde. Kort nadat hij tot het protestantisme was overgegaan, promoveerde hij in 1902 op *Geschlecht und Charakter. Eine biologische und psychologische Untersuchung*. Nadat hij het proefschrift met twee hoofdstukken had uitgebreid, werd het in 1903 gepubliceerd, waarbij de ondertitel werd gewijzigd in *Eine prinzipielle Untersuchung*. Nog geen vier maanden na het verschijnen van dit zeshonderd pagina's en vijfhonderd voetnoten tellende boek pleegde de door innerlijke conflicten geplaagde Weininger zelfmoord door zich in het sterfhuis van Beethoven een kogel door het hart te schieten. Deze pathetische zelfmoord, die te begrijpen is in het licht van de inhoud van *Geschlecht und Charakter*, droeg in hoge mate bij tot het succes van het boek. Het werd een nog grotere bestseller dan Krafft-Ebing's *Psychopathia sexualis*. Tussen 1903 en

²⁰ Otto Weininger, *Geslacht en karakter. Een principieel onderzoek* (Amsterdam, 1984), 165.

²¹ Jacques Le Rider, *Das Ende der Illusion. Die Wiener Moderne und die Krisen der Identität* (Wenen, 1990), 40-41, 60, 105, 139.

1922 verschenen maar liefst 24 herdrukken en talrijke vertalingen.²² Het omvangrijke en moeilijk toegankelijke werk, dat bestaat uit een ratjetoe van filosofie, cultuurkritiek, biologie, psychologie en psychiatrie en dat berucht is geworden vanwege de misogynie en antisemitische teneur, bleek velen aan te spreken.

Mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn zo allesomvattend, zo zet Weininger in *Geschlecht und Charakter* uiteen, dat zij hun invloed uitoefenen op alle niveaus van het menselijk leven, van het protoplasma waaruit de cellen zijn opgebouwd tot de meest verheven cultuuruitingen. Zijn betoog bestaat qua inhoud en toon uit zeer uiteenlopende en zelfs tegenstrijdige delen, een biologisch-psychologisch deel waarin de seksuele veelvormigheid centraal staat en een filosofisch-psychologisch deel dat seksuele ideaaltypen tot onderwerp heeft. Terwijl Weininger in het tweede, meest omvangrijke en speculatieve deel vrouwelijkheid evenals jodendom in grove bewoordingen afwijst, geeft hij in het eerste deel, waarin hij zijn kennis van de medisch-psychiatrische en psychologische literatuur van zijn tijd tentoonspreidt, blijk van een relativerende houding. Uitgangspunt van zijn betoog is dat er geen absoluut verschil tussen mannen en vrouwen bestaat en dat elk individu zowel fysiek als psychisch in verschillende gradaties mannelijke en vrouwelijke eigenschappen bezit. Volgens Weiningers 'wet van de seksuele aantrekkingskracht' bestaat het ideale koppel uit partners die samen elkaars sekse-eigenschappen aanvullen. Iedereen is in wezen biseksueel en in dit opzicht is homoseksualiteit - volgens hem te verklaren als een sterke werking van vrouwelijke eigenschappen bij de man en van mannelijke bij de vrouw - volkomen natuurlijk. Uitdrukkelijk neemt hij afstand van het ziektedenken in de psychiatrie en pleit hij voor de opheffing van de strafbaarstelling. Verder kritiseert hij de opvoeding van meisjes en jongens volgens de conventionele sekstereotypen, spreekt hij zich uit tegen een stigmatisering van prostituées en pleit hij voor vrouwenemancipatie.

Als hij bij dit laatste onderwerp is aangeland, komt het addertje dat in het tweede deel ongenadig zal toebijten, reeds sissend onder het gras vandaan. Onder emancipatie verstaat Weininger - en hierbij baseert hij zich op niemand minder dan Immanuel Kant - het vermogen tot geestelijke en zedelijke vrijheid. In die zin kan en wil de vrouw helemaal niet emanciperen, zo zet Weininger in het tweede deel van zijn werk uitvoerig uiteen, omdat zij zo volkomen beheerst wordt door seksualiteit dat zij zich daaraan onmogelijk kan onttrekken. Alleen de man is tot geestelijke en zedelijke vrijheid in staat, want hoewel de man niet vrij is van wellust, kan hij deze wel beteugelen en zich erboven verheffen. '... de man heeft de penis, maar de vrouw wordt bezeten door de vagina', zo brengt Weininger het nu opeens onoverbrugbare verschil tussen mannen en vrouwen bondig onder woorden. Voor de man is de

²² Ik verwijs hier naar de Nederlandse vertaling uit 1984. (Zie noot 20.) Voorts heb ik gebruik gemaakt van: Allan Janik, *Essays on Wittgenstein and Weininger* (Amsterdam, 1985); Allan Janik, 'Therapeutic Nihilism: How Not To Write About Otto Weininger', in *Structure and Gestalt. Philosophy and Literature in Austria-Hungary and het Successor States*, ed. Barry Smith, (Amsterdam, 1981), 263-292; Jacques Le Rider, *Der Fall Otto Weininger. Wurzeln des Antifeminismus und Anti-Semitismus* (Wenen, München, 1985); Jacques Le Rider en Norbert Leser, eds., *Otto Weininger. Werk und Wirkung* (Wenen, 1984); Chandak Sengoopta, 'Science, sexuality, and gender in the Fin de Siècle: Otto Weininger as Baedeker', *History of Science* 30 (1992): 249-279.

paringsdrift 'een onderbroken jeuk' en voor de vrouw 'een onophoudelijke kieteling'.²³ Vrouwelijke seksualiteit associeert Weininger met het ontbreken van vastomlijnde grenzen tussen zelf en buitenwereld, innerlijk en uiterlijk en tussen lichaam en geest. 'De vrouw leeft steeds ... in een staat van versmelting met alle mensen die zij kent ... de vrouw wordt nooit door iets reëls gescheiden van de natuur of de mensen', aldus Weininger, '... zij handelt steeds volgens de idee van de gemeenschap, de idee die de grenzen tussen de individuen door vermenging het meest opheft.'²⁴ Aangezien de vrouw denken en voelen niet weet te onderscheiden en zij zwelgt in gevoelsmatige associaties, kan zij geen autonome persoonlijkheid bezitten en zijn rationaliteit, moreel bewustzijn en wilskracht haar vreemd.

Op basis van dit onderscheid wordt de muur tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid, die in het eerste deel van *Geschlecht und Charakter* is neergehaald, in het tweede deel door middel van een rigide logicisme weer voortvarend opgebouwd. Onder invloed van Kant, het Duitse idealisme en de introspectieve, 'verstehende' psychologie van Wilhelm Dilthey wisselt Weininger zijn oorspronkelijke oriëntatie op de empirische biomedische wetenschappen in voor een abstracte filosofische beschouwing ten einde de positivistische kloof tussen feiten en waarden te overbruggen. Weininger presenteert een filosofisch-psychologische karakteristiek van de zogenaamde absolute man en de absolute vrouw, ideaaltypen die in werkelijkheid weliswaar niet bestaan, maar hem wel dienen als uitgangspunt voor zijn cultuurkritiek. Hier blijken zijn ideeën over mannelijk en vrouwelijk even banaal als klassiek. Weininger poneert in zijn boek een tot in het absurde doorgevoerde dualistische wereldbeschouwing waarin de tegenstelling mannelijk-vrouwelijk samenvalt met klassieke dichotomieën als geest-lichaam, rede-drift, bewust-onbewust, idee-materie, vorm-stof, subject-object, vrijheid-determinisme, cultuur-natuur, orde-chaos, actief-passief, moreel-immoreel respectievelijk a-moreel en uiteindelijk goed en kwaad.

Mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn voor Weininger niet alleen biologische of psychologische, maar ook filosofische en cultuurhistorische categorieën. Zo onderscheidt hij mannelijke en vrouwelijke perioden in de geschiedenis en beweert hij dat zijn eigen tijd wordt gekenmerkt door vervrouwelijking van de cultuur. Daarbij blijft het niet bij groteske vrouwenhaat en idolate mannelijkheidsverheerlijking; ook de 'joodse geestelijke gesteldheid' - Weininger beschouwt het jodendom niet als ras maar als mentaliteit - stelt hij gelijk met een nihilistisch modernisme dat in zijn ogen verantwoordelijk is voor decadentie en degeneratie. In *Geschlecht und Charakter* staan vrouwelijkheid en jodendom voor alles wat hij in de moderne maatschappij, kunst en wetenschap verwerpt: boven alles de in de seksualiteit belichaamde grensvervaging en -overschrijding. Zijn cultuurkritiek behelst vooral een felle afwijzing van de tendens tot vermenging waardoor het vrouwelijke gekenmerkt zou worden en een pleidooi voor pure mannelijkheid als garantie voor morele zuiverheid. De door Weininger nagestreefde zuiverheid laat geen seksualiteit toe omdat deze

²³ Weininger, *Geslacht en karakter*, 104.

²⁴ Weininger, *Geslacht en karakter*, 206, 304.

lichamelijke vermenging met zich meebrengt. (Weiningers wantrouwen ten aanzien van het lichaam gaat zover dat hij de huid een onzedelijk orgaan noemt: deze is volgens hem bij uitstek de onzuivere zone van het lichaam omdat deze in voortdurend contact komt met de buitenwereld en bloot staat aan vuil, infecties en verwondingen.²⁵ Cultuur en zedelijkheid is alleen mogelijk door mannelijke verdringing en sublimatie van de driften. De uiterste consequentie is dan ook een volledig afzien van seksueel verkeer. Dat zijn onverbiddelijke eis tot seksuele onthouding ertoe leidt dat de mensheid uitsterft, deert Weinger niet. 'De negatie van de seksualiteit doodt slechts de lichamelijke mens, en dat geschiedt alleen om de geestelijke mens ten volle te laten leven.'²⁶

In de inleiding van *Geschlecht und Charakter* beweert Weinger dat zijn boek de grootste eer is die vrouwen ooit is bewezen en dat het in laatste instantie tegen de man gericht is. Hoe ongeloofwaardig dit ook mag klinken, toch dient zijn opmerking dat zijn boodschap juist mannen te denken moet geven, serieus genomen te worden. Het werk bevat elementen die deze bewering onderbouwen. Zo moet het burgerlijke liefdesideaal het bij Weinger ontgelden omdat het verbloemt dat de man de vrouw gebruikt als middel tot bevrediging van de lust en hij haar kan uitbuiten en overheersen. Het huwelijk op basis van liefde is volgens Weinger een illusie: van werkelijk respect van de man voor de vrouw is geen sprake. Hij stelt dat de vrouw de schuld van de man is, omdat de mannelijke geslachtsdrift de vrouw steeds weer tot seksueel object, tot de 'slavin van het seksuele in de man' degradeert en daardoor haar onvrijheid bevestigt. Mannen verzaken hun plicht om voor vrouwen de mannelijke waarden bereikbaar te maken. Heteroseksualiteit is volgens Weinger per definitie gebaseerd op een ongelijke, zelfs sadomasochistische verhouding - daar sluit hij bij Krafft-Ebing aan - die gemakkelijk ontaart in wrede wellust en verkrachting; hij vergelijkt de heteroseksuele geslachtsdaad zelfs met moord. Pas als de man de vrouw niet meer als seksueel object ziet, kan hij haar respecteren en liefhebben. Zolang de lust overheerst, kan man noch vrouw vrij worden en is op gelijkwaardigheid gebaseerde liefde onmogelijk.

Verder moet Weiningers vrouwenhaat worden gerelativeerd omdat het voor hem niet alleen om een tegenstelling tussen individuele mannen en vrouwen gaat: het conflict tussen mannelijk en vrouwelijk speelt zich bij nader inzien binnen ieder mens af. Vrouwelijkheid maakt ook deel uit van mannen en daardoor wordt de integriteit van het subject voortdurend ondermijnd. Wie in zijn boek tussen de regels leest, merkt dat zijn houding ten aanzien van mannelijkheid en vrouwelijkheid ambivalent is en dat zijn ideaaltype van de vrouw geconstrueerd is op een labiel fundament van angst en wensdroom. De 'absolute' vrouw, die helemaal een met de natuur is en midden in de zinnelijke wereld staat, belichaamt het verlangen naar een gelukzalige grenzeloosheid, die in de Westerse cultuur verloren is gegaan. Anderzijds bedreigt deze vrouw het veilige pantser waarin de man zich met zoveel moeite heeft gehuld en waar hij niet meer buiten kan als hij de natuur wil beheersen.

²⁵ Weinger, *Geslacht en karakter*, 512.

²⁶ Weinger, *Geslacht en karakter*, 356.

Door terug te grijpen op Kants dualistische wereldbeschouwing en al het problematische, met name het lichamelijke op de vrouw te projecteren, tracht Weininger de integriteit van het verscheurde zelf te herstellen.

Weiningers angst en haat jegens vrouwelijkheid en jodendom, zijn afwijzing van de katholieke, esthetiserende en in zijn ogen derhalve vrouwelijke Oostenrijkse cultuur²⁷ en zijn keuze voor de strenge (Pruisische, protestantse en mannelijke) Kantiaanse ethiek, kan niet los worden gezien van zijn stellingname ten aanzien van de Weense 'Gefühlskultur' waar hij zelf de invloed van had ondergaan. Hij keerde zich tegen de 'Stimmungskunst' van *Jung Wien* en de *Sezession*, het zwelgen in associatieve gevoelens en de cultivering van nervositeit waardoor de scheidslijn tussen innerlijk en uiterlijk verloren ging. Terwijl andere vertegenwoordigers van het modernisme moeizaam zochten naar een nieuw evenwicht tussen verstand en emoties en tussen geest en lichaam, kon Weininger in het driftleven alleen maar een uitermate gevaarlijke en destructieve kracht zien die de laatste morele drempels op de weg naar een onafzienbare zin- en zedeloosheid zou slechten. Tegelijkertijd was hij zelf te veel doordrongen van de in zekere zin narcistische 'Gefühlskultur' om de orde in zichzelf te handhaven. Hij wilde terug naar het primaat van het redelijke, duidelijk omgrensde subject, maar tegelijkertijd viel de macht van de seksualiteit niet meer ontkennen. Weiningers filosofie was geworteld in zijn verscheurde en waarschijnlijk nogal neurotische persoonlijkheid: vrouwelijkheid en jodendom fungeerden als metaforen voor wat hij in zichzelf vreesde en haatte. 'De haat jegens de vrouw is nog steeds niet overwonnen haat jegens de eigen seksualiteit', schreef Weininger in het aantekenboekje dat na zijn dood werd aangetroffen.²⁸ De zelfhaat waaronder Weininger gebukt ging is vaak in verband gebracht met zijn joodse afkomst, maar wellicht speelde de worsteling met homoseksualiteit ook een rol. (Volgens zijn eigen theorie over de universele biseksualiteit was de homoseksuele man het prototype van vermenging.) In 1901 schreef Weininger aan zijn vriend Hermann Swoboda dat hij een experiment had uitgevoerd om homoseksualiteit te genezen; daarbij ging het waarschijnlijk om hemzelf.²⁹

Hoe het ook zij, Weiningers op de spits gedreven antifeminisme en antisemitisme, de tot in het extreme doorgevoerde classificaties om de meerduidige werkelijkheid te ordenen, de hardnekkigheid waarmee hij zijn geloof beleed in vaste waarheden en in een autonome, van de buitenwereld afgegrensde mannelijke identiteit, geven aan hoezeer de angst hem om het hart was geslagen. Aangezien hij zijn 'principiële onderzoek' letterlijk nam, heeft hij zelf het meest onder zijn onverbiddelijke conclusies geleden. Weininger beseftte zelf maar al te goed dat zijn

²⁷ Terwijl in het Pruisische Duitsland de natie bij voorkeur met mannelijke kwaliteiten werd geassocieerd, karakteriseerden Oostenrijkse intellectuelen die met Bachofens schildering van het matriarchaat dweepten, de Habsburgse monarchie vaak als vrouwelijk. Le Rider, *Das Ende der Illusion*, 146.

²⁸ Weininger, *Geslacht en karakter*, 519.

²⁹ Le Rider, *Der Fall Otto Weininger*, 25-26.

boek in feite een product van zelfhaat was. Uiteindelijk kon hij de tegenstellingen die hij met zoveel intensiteit in zichzelf voelde, niet door middel van zijn rigide intellectuele systeem overwinnen. Met die tegenstellingen leren leven kon hij blijkbaar evenmin: 'Dit boek betekent een doodvonnis', merkte hij op toen het af was. Na de voltooiing van *Geschlecht und Charakter* ging Weininger aan vervolgingswaan lijden, zo is op te maken uit zijn nagelaten geschriften die in 1904 onder de titel *Über die letzten Dinge* verschenen.³⁰ Het zelf was voor hem een microkosmos geworden en de dingen in de buitenwereld symbolen van zijn innerlijk. In allerlei uiterlijke verschijnselen zag hij het bewijs van zijn eigen tekortschieten en in wezen immorele aard.

In feite is Weiningers boek te beschouwen als een intellectueel afweermecanisme, waarmee hij de onzekerheden die de Weense 'Gefühlskultur' en het positivisme met zich mee hadden gebracht, trachtte te bezweren. Het succes van *Geschlecht und Charakter* kan worden verklaard door het feit dat tijdgenoten - onder hen niet de geringsten: zo hebben figuren als August Strindberg, Stefan Zweig, Robert Musil, Ludwig Wittgenstein, James Joyce, D.H. Lawrence, Franz Kafka, Hermann Broch en Karl Kraus zich lovend over Weininger uitgelaten - Weiningers persoonlijke ervaring in het boek weerspiegeld zagen en zij zichzelf erin herkenden. De zeggingskracht van *Geschlecht und Charakter* is gelegen in het vermogen van Weininger om de problematiek waarmee veel van zijn tijdgenoten worstelden, met behulp van aan de toenmalige wetenschap en filosofie ontleende inzichten in een wereldbeschouwing te verwoorden en er uiteindelijk persoonlijk de uiterste consequenties uit te trekken. Nadat het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk in de biomedische wetenschap - in Krafft-Ebings *Psychopathia sexualis* bijvoorbeeld - was gerelativeerd en de schrijvers van *Jung Wien* en de kunstenaars van de *Sezession* vrouwelijkheid hadden verheerlijkt als bron van fantasie en creativiteit, als een vruchtbaar tegenwicht tegen de instrumentele mannelijke rede, volgde er binnen het Weense modernisme een ascetische reactie, waarin de met grensoverschrijdende sensualiteit geassocieerde vrouwelijkheid - vaak gesymboliseerd door de slang - werd gezien als een nihilistische en vernietigende kracht die het vrije bewustzijn en daarmee het fundament voor de Westerse cultuur ondermijnde. Tegenover de nerveuze gevoeligheid die Krafft-Ebings patiënten aan de dag legden en het opgaan in estheticisme en zinnelijkheid van *Jung Wien* en de *Sezession* kozen met Weininger ook Karl Kraus, Ludwig Wittgenstein, Adolf Loos en Arnold Schönberg voor het handhaven van duidelijke scheidslijnen en morele zuiverheid in de vorm van strenge logische en rationele vormen. Kraus' kruistocht tegen de schijnheiligheid en onwaarachtigheid, tegen een vermenging van geest en erotiek, kunst en leven en mannelijk en vrouwelijk, Wittgensteins zoektocht naar een authentieke, mathematische taal, Schönbergs rationele twaalftoonsleer en Loos' oorslogsverklaring aan het ornament, de zijns inziens overbodige, inhoudsloze, 'vrouwelijke' opsmuk, ademen de sfeer van Weiningers compromisloze verdediging

³⁰ Otto Weininger, *Über die letzten Dinge* (Wenen en Leipzig, 1904).

van (mannelijke) zuiverheid.³¹

Zuiverheidsidealen hangen nauw samen met de behoefte aan duidelijke classificaties ten einde ordening aan te brengen in de wereld en de vrees voor verandering, chaos en blind toeval te bezweren. Het verband tussen normen omtrent zuiverheid en de angst voor grensoverschrijding en vermenging, zoals dat door de antropologe Mary Douglas is gesignaleerd als een alom aanwezig cultureel patroon, kan ook in fin de siècle Wenen worden aangetroffen.³² Het verlangen naar zuiverheid zoals dat zich daar manifesteerde, kan niet los worden gezien van de sterke neiging tot grensoverschrijding en vermenging die zowel wetenschap als kunst kenmerkte. Zoals uit het werk van Krafft-Ebing en Weininger naar voren komt, ging het in feite om twee kanten van dezelfde medaille en waren deze twee tendensen zelf nooit absoluut van elkaar te scheiden.

Wat betreft Weininger kan dit nauwe verband nog eens worden onderstreept aan de hand van zijn dubbelzinnige omschrijving van (mannelijke) genialiteit. Zijn ideaal van mannelijk rationeel bewustzijn veronderstelt een absolute scheidslijn tussen innerlijk en uiterlijk, tussen het geestelijke zelf en de zintuiglijke wereld. De absolute man is daarom per definitie eenzaam en kan vanwege die gespletenheid nooit gelukkig zijn, want terwijl hij streeft naar een 'hogere' zijn in absolute vrijheid, blijft hij gebonden aan de 'lagere' zintuiglijke wereld. Om het 'lagere' te overwinnen, is rigoureuze scheiding nodig, aldus Weininger, maar iets is alleen te bedwingen wanneer het bewust doorleefd is. Het wezenlijke kenmerk van Weiningers genie is dan ook dat hij bewust de veelzijdigheid van de wereld en de meest extreme tegenstellingen in zich verenigt; het innerlijk van het genie moet als het ware oneindig zijn, geen grenzen bezitten. De scheidslijn tussen een dergelijk geniaal bewustzijn en waanzin is dan ook dun; Nietzsche was voor Weininger het bewijs. Waanzin zou ontstaan uit de ondraaglijkheid van het alomvattende hyperbewustzijn. Het genie dat waanzinnig wordt, geeft daarmee in feite aan dat het geen genie en geen man meer wil zijn: het verlangt naar het geluk, de harmonieuze versmelting met de zintuiglijke wereld die alleen aan de absolute vrouw is voorbehouden.

Weininger verwoordde zijn verlangen naar zuiverheid door bepaalde culturele waarden op mannelijkheid en vrouwelijkheid te projecteren en dat sprak velen aan. Publieke debatten over seksualiteit en vrouwenemancipatie stelden de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen rond de eeuwwisseling ter discussie. Veel mannen voelden zich erdoor bedreigd en de reactie nam de vorm aan van een sterke accentuering van het sekseverschil en een felle afwijzing van vermenging en vermeende onzuiverheid. Niet alleen op het terrein van het antisemitisme, ook wat betreft het denken over mannelijkheid en vrouwelijkheid lijkt er sprake van een verband tussen het verlangen naar zuiverheid in fin de siècle Wenen en

³¹ Le Rider, *Das Ende der Illusion*, 157-162.

³² Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo* (New York, Washington, 1989, 1966!); cf. Arnold Labrie, *Het verlangen naar zuiverheid. Een essay over Duitsland* (Maastricht, 1994).

ontwikkelingen die zouden uitmonden in het nationaal-socialisme. Duitse pleitbezorgers van de zogenaamde mannenbond gebruikten *Geschlecht und Charakter* bijvoorbeeld om hun politieke pleidooi voor een strikte scheiding tussen mannen en vrouwen in de maatschappij kracht bij te zetten. In de mannenbondideologie, die in het Wilhelmische Duitsland en na de Eerste Wereldoorlog veel weerklank vond in bepaalde kringen, werd de verheerlijking van mannelijkheid verbonden met nationalisme, militarisme, uitsluiting van vrouwen en een antidemocratische en antisocialistische houding. Hans Blüher bijvoorbeeld bepleitte een loutering van de Duitse staat en cultuur onder de bezielende leiding van een gevoelsmatig hecht verbonden mannelijke elite, die de natie zou moeten behoeden voor de met de modernisering en democratisering gepaard gaande vrouwelijke verslapping.³³ Daarbij kreeg vrouwelijkheid een brede politieke betekenis en werd zij ook geprojecteerd op het 'decadente' Frankrijk, de vermeende materialistische Angelsaksische cultuur, op slavische volkeren, joden en de lagere klassen. Tot welke excessen de mannenbond in de praktijk kon leiden heeft Klaus Theweleit laten zien in zijn uitvoerige psychologische analyse van de Freikorpsen die na de Eerste Wereldoorlog links bestreden.³⁴

Weininger is betiteld als een voorloper van het nazisme.³⁵ De praktijk van de mannenbond verschilt echter wezenlijk van Weiningers verwerking van het conflict tussen mannelijke zuiverheid en vrouwelijke vermenging. Terwijl Weininger de angst voor het vrouwelijke verinnerlijkte en deze zich uiteindelijk tegen hemzelf keerde - 'Ik vermoord mijzelf om niemand anders te moeten vermoorden', schreef hij - zouden Duitse mannenbonden en de nazibeweging de afkeer van vermenging transformeren in agressie naar buiten toe, in uitsluiting, vervolging en vernietiging.

³³ Hans Blüher, *Die Rolle der Erotik in der männlichen Gesellschaft* (Jena, 1917-1919).

³⁴ Klaus Theweleit, *Männerphantasien* (Frankfurt am Main, 1977-1978).

³⁵ Le Rider, *Der Fall Otto Weininger*, 120; George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal sexuality in Modern Europe* (New York, 1985), 145. Overigens behoorde *Geschlecht und Charakter* in het Derde Rijk tot de verboden lectuur omdat de auteur joods was.

Literatuur

- Aarts, Jan. (1981). Hyena's, panters en andere vrouwen. *Bzzlletin* 83, 29-36.
- Blüher, Hans. (1917-1919). *Die Rolle der Erotik in der männlichen Gesellschaft*. Jena: Diederichs.
- Douglas, Mary. (1966, 1989). *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. New York, Washington: Praeger.
- Eder, Franz X. (1993). 'Diese Theorie ist sehr delikat.' Zur Sexualisierung der Wiener Moderne. In: Jürgen Nautz; Richard Vahrenkamp, red. *Die 'Wiener Moderne'. Beiträge des internationalen Symposiums in Kassel*. Wenen, Keulen, Weimar.
- Eder, Franz X. (1990). Erotisierendes Wissen. Zur Geschichte der 'Sexualisierung' im Wiener Fin de Siècle. In: *Erotik, Versuch einer Annäherung. Ausstellungskatalog des Historischen Museums der Stadt Wien* (pp. 20-28). Wenen.
- Gilman, Sander. (1985). Male Stereotypes of Female Sexuality in Fin-de-Siècle Vienna. In: Sander Gilman, *Difference and Pathology. Stereotypes of Sexuality, Race and Madness* (pp. 39-58). Ithaca: Cornell University Press.
- Janik, Allan. (1985). *Essays on Wittgenstein and Weininger*. Amsterdam: Rodopi.
- Janik, Allan. (1981). Therapeutic Nihilism: How Not To Write About Otto Weininger. In: Barry Smith, ed. *Structure and Gestalt. Philosophy and Literature in Austria-Hungary and het Successor States* (pp. 263-292). Amsterdam: John Benjamins.
- Janik, Allan, Toulmin, Stephen. (1976). *Het Wenen van Wittgenstein*. Meppel: Boom.
- Johnston, William. (1972). *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History, 1848-1938*. Berkely: University of California Press.
- Jusek, Karin. (1992). *Auf der Suche nach der Verlorenen. Die Prostitutionsdebatten im Wien der Jahrhundertwende*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.
- Krafft-Ebing, Richard von. (1877) Ueber gewisse Anomalien des Geschlechtstriebes und die klinisch-forensische Verwerthung derselben als eines wahrscheinlich functionellen Degenerationszeichens des centralen Nervensystems. *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten* 7, 291-312.
- Krafft-Ebing, Richard von. (1886) *Psychopathia sexualis. Eine klinisch-forensische Studie*. Stuttgart: Ferdinand Enke. Aangehaalde editie: (1912¹⁴) *Psychopathia sexualis. Mit besonderer Berücksichtigung der conträren Sexualempfindung. Eine medizinisch-gerichtliche Studie für Ärzte und Juristen*. Stuttgart: Ferdinand Enke.

Krafft-Ebing, Richard von. (1890) *Neue Forschungen auf dem Gebiete der Psychopathia sexualis. Eine medicinisch-psychologische Studie*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke.

Krafft-Ebing, Richard von. (1901) Neue Studien auf dem Gebiete der Homosexualität. *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen*, 3, 1-36.

Kraus, Karl. (1970, 1908¹). *Sittlichkeit und Kriminalität*. München: Kösel.

Labrie, Arnold. (1994). *Het verlangen naar zuiverheid. Een essay over Duitsland*. Maastricht: Rijksuniversiteit Limurg.

Le Rider, Jacques. (1990). *Das Ende der Illusion. Die Wiener Moderne und die Krisen der Identität*. Wenen: Österreichische Bundesverlag.

Le Rider, Jacques. (1985). *Der Fall Otto Weininger. Wurzeln des Antifeminismus und Anti-Semitismus*. Wenen, München: Löcker Verlag.

Le Rider, Jacques; Leser, Norbert, red. (1984). *Otto Weininger. Werk und Wirkung*. Wenen: Österreichische Bundesverlag.

Lesky, Erna. (1965). *Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert*. Graz, Keulen: Hermann Böhlhaus.

Luft, David S. (1990). Science and irrationalism in Freud's Vienna. *Modern Austrian literature* 23/2, 89-97.

McGrath, William. (1974). *Dionysian Art and Populist Politics in Austria*. New Haven: Yale University Press.

Mosse, George L. (1991). *Fin-de-siècle. Challenge and Response. Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 4, 573-580.

Mosse, George L. (1985). *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal sexuality in Modern Europe*. New York: Howard Fertig.

Pynsent, Robert. (1989). *Decadence and Innovation. Autro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century*. Londen: Weidenfeld and Nicholson.

Schorske, Carl. (1992). *Wenen in het fin de siècle. De crisis van het liberalisme en het ontstaan van de moderne kunst*. Amsterdam: Agon.

Sengoopta, Chandak. (1992). Science, sexuality, and gender in the Fin de Siècle: Otto Weininger as Baedeker. *History of Science* 30, 249-279.

Showalter, Elaine. (1991). *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de Siècle*.

Londen: Bloomsbury.

Theweleit, Klaus. (1977-1978). *Männerphantasien*. Frankfurt am Main: Roter Stern.

Wagner, Nike. (1987). *Geist und Geschlecht. Karl Kraus und die Erotik der Wiener Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Weininger, Otto. (1984). *Geslacht en karakter. Een principieel onderzoek*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Weininger, Otto. (1904, 1980). *Über die letzten Dinge*. Wenen en Leipzig/München: Wilhelm Braumüller.

Worbs, Michael. (1983). *Nervenkunst. Literatur und Psychoanalyse im Wien der Jahrhundertwende*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.

Zweig, Stefan. (1944). *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*. Stockholm: Bermann-Fischer.